

Усачёва М. Н. – Архангельский Т. А. – Бирюк О. Л. – Иванов В. А.
– Идрисов Р. И.: Тезаурус бесермянского наречия. Имена и
служебные части речи (говор деревни Шамардан)
Издательские решения, Москва, 2017. 532 о.

A beszermán nyelvjárás az udmurt nyelvnek az északi és a déli nyelvjáróterület mellett a harmadik, a többtől karakteresen elkülönülő nyelvjáróterülete. Udmurtia északi részén, illetve részben attól nyugatra, a Kirovi Területen, az északi nyelvjáróterületbe ékelve, több szórványban beszélnek (Kelmakov 1998: 286–304). Beszélői nem csupán nyelvileg, de néprajzilag is elütnek a szomszédos udmurtoktól. Az udmurt nyelvterületen ritka, hogy szomszédos települések néprajzilag és nyelvileg erősen különbözzenek, éppen ezért előfordul, hogy a beszermánokról mint külön népről, nyelvjárásukról mint önálló nyelvről beszélnek (a szótár is gyakran szembeállítja a beszermánt az udmurttal, habár általánosságban udmurt nyelvjárásként kezeli – ezt a gyakorlatot az egyszerűség kedvéért mi is követjük). A beszermán nyelvjárások nem lógnak ki az udmurt nyelvjárások rendszeréből, s bár vannak sajátos, csak a beszermánra jellemző vonások, a beszermán bizonyos vonásaiban (főképp a hangtaniakban) a déli, másokban (főképp alaktaniakban) az északi nyelvjárásokkal egyezik meg.

Korábban az a nézet uralkodott, hogy a beszermánok eludmurtosodott bolgárok (csuvasok), akik a keresztény térítés előtt – szemben a pogány udmurtokkal – muzulmánok voltak (a *beszermán* népvét is a *muzulmán* szóval hozzák összefüggésbe). A beszermán nyelvjárás jellegzetes vonásait is csuvas szubsztrátummal magyarázták (Tyepljasina 1970: 242–244). Ugyanakkor ma már az a nézet látszik uralkodni, hogy a beszermán nyelvjárás sajátos jelenségeit török szubsztrátumra való hivatkozás nélkül is magyarázhatjuk, a néhány valóban törökös vonás pedig kései tatár hatásnak tulajdonítható (Kelmakov 2003: 87–135). A beszermán szókincs vizsgálata alapján Idriszov (2013: 52–53) is arra jutott, hogy az udmurtban egyébként is előforduló csuvas eredetű szókinccsen túl a beszermánban csuvas hatás nem mutatható ki, tatár viszont igen.

A *beszermán nyelvjáróterület szókinccstára* a moszkvai Lomonoszov Egyetem nyelvészeinek 2003-tól szervezett samardani nyelvjárásgyűjtő útjain („expedícióin”) gyűjtött anyagokra épül. Ezekhez az utakhoz 2009-től más intézmények, többek között az Orosz Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársai is csatlakoztak. A munka nagyságáról sokat elmond, hogy a kötet hat szerzője nyolc tudomá-

nyos konzulensnek, 54 gyűjtőnek és 51 anyanyelvi adatközlőnek mond köszönetet, azaz a szótáron több mint száz ember dolgozott.

A szótár előszava a beszermánok számát a 2010-es oroszországi népszámlálás adatai alapján 2200-ra teszi. A gyűjtés helyszínéül szolgáló település, Samardan Izsevszktől kb. 200, Glazovtól 60, a járásközponttól, Jukamenszkojétől kb. 25 km autóútra található. Az előszó szerint ez az egyik legnagyobb etnikailag homogén (мононациональный) beszermán falu, bár 214 lakosa közül szerintük is csak 154 vallja magát beszermánnak (a többiek nemzetiségéről nem szólnak).

A szótár tudatosan a samardani beszermán szókincre korlátozódik. Az előszó hangsúlyozza, hogy a samardani nyelvjárás nemcsak más beszermán falvak lexikai és fonetikai jellemzőitől tér el (bár nem jelentős mértékben), de a falun belül is megfigyelhetők különbségek. A szótárba azok a szavak is bekerültek, amelyeket nem mindenki használ, ugyanakkor kölcsönös ellenőrzéssel igyekeztek kizárni a csak egyénekre jellemző formákat és jelentéseket. Megjegyzendő, hogy ennek fényében a kötet címe is kissé megtévesztő, hiszen a *написание* kifejezetten nagyobb nyelvjárási egységre, esetünkben a teljes beszermán területre utal.

A szótárba csak olyan udmurt és beszermán szavak kerültek be, amelyeket a beszélők gyakran használnak. A beszermán és a (nem-beszermán) udmurt jelentés időnként különbözhet, pl. míg a *уур* jelentése a beszermánban 'árok, vízmosás, szakadék', addig az udmurtban 'folyó' – a beszermánok használják az utóbbi jelentésben is, de abban a tudatban, hogy udmurt szót használnak. Az orosz szavak esetében további kritérium volt, hogy fonetikailag különbözzenek az oroszától (ennek leggyakoribb esete, hogy a nem utolsó szótagi hangsúly átkerül az utolsó szótagra, pl. *машина* 'autó'), legyen az oroszban nem használatos jelentése, vagy jelöljön olyan fontos fogalmat, amelyre eredeti beszermán szó nincs (pl. *пила* 'fűrész').¹

¹ Sajnos nem mindig derül ki, hogy mi indokolja az orosz szó felvételét. Szerepel pl. a *брат* 'fivér' szó, mely formailag teljesen egybeesik az oroszral, és egyszótagúsága miatt a hangsúly kritériuma sem érvényesíthető. Nincs megadva olyan jelentése, mely az oroszban ne lenne, ráadásul azonos jelentésben szerepel a *вөн* is. Ennek udmurt megfelelője, a *вын* ugyan 'öcs' jelentésű, de a szótárban nincs arra utalás, hogy a beszermánban is csak fiatalabb fivérre használatos. Hasonló a helyzet a *сестра* 'nővér' esetében, ahol a hangsúly már az eredeti orosz szóban is az utolsó szótagon van, nincs az oroszban nem

A szótár további sajátossága, hogy nincsenek benne igék. Az alcím szerint ugyan csak névszókat és segédszókat tartalmaz, de határozószókat is találunk benne. Az előszó szerint deverbális képzések csak akkor kerültek be a szótárba, ha azok jelentése nem volt kompozicionális. A kompozicionalitás azonban nem mindig egyértelmű: az olyan magyar képzések esetében, mint a *tanító* vagy az *író*, a motiváció világos, mégis adódik valami – gyakran nehezen körülírható – plusz a jelentéshez. A deverbális képzések alacsony számából úgy tűnik, a szótár szerkesztői csak akkor vettek fel ilyeneket, ha tényleg nagyon specializálódott a jelentésük, pl. *устьон* 'kulcs < nyitó', bár előfordulnak olyanok is, amelyek meglehetősen átlátszónak tűnnek, pl. *юртэм* 'segítség < segítés'. Előfordul azonban az is, hogy egy az irodalmi nyelv alapján deverbálisnak tűnő képzésről nem jelölik, hogy deverbális lenne, pl. *гажано* 'tisztelt (tkp. tisztelendő)' – persze elképzelhető, hogy ennek az az oka, hogy a beszermánban (ill. Samardanban) nem használatos a neki megfelelő ige.

A szótár jellegzetessége, hogy a szavakat nem ábécérendben tartalmazza, hanem tematikusan csoportosítva. Az anyag kb. fele a konkrét fogalmak alatt szerepel, ez nagyjából két egyenlő részre oszlik, a tárgy- és anyagnevekre és a gazdálkodáshoz kötődő dolgokra, illetve a természethez és az élőlényekhez kötődő fogalmakra. Ezek újabb tucatnyi tematikus csoportra oszlanak. Az anyag másik fele az absztrakt fogalmaké, itt az idő, a tér, a tárgyak minősége, az emberre vonatkozó fogalmak, a segédszavak, az egyebek (absztrakt főnevek, más főnevek, más melléknevek és határozószók), a hangutánzó szavak, az állathívó és -terelőszavak, illetve a gyermeknyelvi szavak szerepelnek, továbbá külön szerepelnek a földrajzi elnevezések is. Már ezek alapján is sejthető, hogy a fogalmakat nem könnyű egyértelműen besorolni: a *вал* 'ló' szó például nem az élőlények alatt, az emlősöknél szerepel, hanem a tárgyaknál, a *Lovak, lószerszámok, kocsik és szánok részei* csoportban (bár az emlősök alatt is van rá utalás). Ráadásul minden szó csak egy tematikus csoportban kap szócikket, és amennyiben több, különböző tematikus csoportba tartozó jelentése is van, a többi tematikus csoportban csak utalást találunk erre az egy szócikkre. Azaz, ha csak egy témakör szókincsét szeretnénk átnézni, akkor állandóan át kell lapoznunk más részekbe is, hogy megtudjuk az összes oda tartozó szójelentést. A tematikus rendezést

használatos jelentése, a *цызэп* pedig vele azonos jelentésben szerepel (bár az udmurtban 'húg').

szem előtt tartva talán célszerűbb lett volna, ha minden szó szócikket kap minden témakörben, ahova tartozik, és az oda tartozó jelentése az adott helyen lenne kifejtve.

Szerencsére a szerkesztők nem feledkeztek el azokról sem, akik egyszerű szótárként szeretnék használni a kötetet, hiszen a kötet végén van ábécérend szerinti mutató.² A cím *tezaurusz* szava is kissé megtévesztő, hiszen itt a szavak szemantikai hálózatára, szinonímiára és antonímiára, hiperonímiára és hiponímiára, holonímiára és meronímiára vonatkozóan semmiféle adatot nem kapunk.

Az nem egészen világos, hogy a szerzők miért a tematikus szótár or-máját választották a gyűjtött anyag bemutatására. Az előszó ugyan hivatkozik arra, hogy az igékkel együtt már túl terjedelmes lett volna az anyag az egy kötetben való bemutatásra, ugyanakkor ha az igék miatt úgyis kétkötetes lesz a szótár, lehetett volna úgy is dönteni, hogy első körben az ábécé feléig adják ki az anyagot. (Tematikus szótár esetében sem egyértelmű, hogy a tárgyalt témakörökhöz tartozó igék kimaradjanak.)

Feltehetően közelebb járunk az igazsághoz, ha arra gondolunk, hogy a szótárt elsősorban nem a szakmai olvasónak, hanem a beszermán beszélőközösségnek szánták. Erre ugyan egyértelmű utalást nem találunk, de a kötet céljai között – igaz, csak a másodlagos célként, és ott is mintegy mellékesen – szerepel, hogy segíteni szeretnék a beszermán szókincs megőrzését és továbbadását. Márpedig könnyen érthető, hogy ha a beszermánok írástudók is, az ábécérend szerinti keresést valószínűleg ritkán gyakorolják, számukra a tematikus elrendezés sokkal kézenfekvőbb. Az sem kizárható, hogy az ilyen formában való elrendezés egyenesen az ő kérésük volt. Igaz, következetesebbnek tünne, ha a tematikus csoportokon belül sem ábécérendben állnának a szavak, hanem valamilyen tematikus elrendezésben (pl. az anyagnevek esetében szilárd – folyékony – légnemű stb.), de ilyen esetekben a felosztás még a nagyobb osztályoknál tapasztaltaknál is önkényesebb és vitathatóbb lenne, így ez a fajta eklektikusság nem hibáztatható. Ugyanakkor vannak bizonyos témakörök, ahol valamiféle rendezés mégiscsak indokolt lett volna, pl. a mennyiségre utaló szavak alatt a számneveket külön és érték szerint rendezve bemutatni, vagy a névmásokat funkcióik szerint rendezve tárgyalni.

² A mutató az udmurt helyesírástól idegen módon azonosan kezeli a mellékjel nélküli és a két ponttal ellátott betűket, ugyanakkor önálló betűként kezeli a *ü*-t és az *ø*-t, holott formailag ezek is mellékjeles betűk.

Azt, hogy a szótár célközönsége elsősorban a beszermán nyelvhasználók, és nem a kutatók köre, a beszermán szavak írásmódja is mutatja. A tudományos célú transzkripciók ugyanis az „egy betű – egy fonéma” elvet követik, a kötetben használt írásmód viszont az udmurt helyesírásra épül (ami viszont az oroszra). A legszembeötlőbb, hogy a kemény–lágymássalhangzópárokat a mássalhangzójeleket követő magánhangzók jelei (ill. esetenként a lágyságjel, ritkábban a keményjel) különböztetik meg, és ebből kifolyólag minden magánhangzónak két jele van. Ráadásul a két magánhangzójel közül az egyik általában a /j/ + a magánhangzó kapcsolatát is jelölheti, ha magánhangzót, lágyságjelet vagy keményjelet követ, ill. ha szó elején áll (kivéve az *u/ü*-t). Következésképp a /j/-t szintén magánhangzójel jelöli, ha magánhangzó követi, és csak akkor jelölik önálló betűvel (*ü*), ha kódában áll (vagy ha /i/ követi). Az udmurtban ebből a rendszerből kilóg az affrikáták jelölése, itt ugyanis a kemény és a lágypár külön betűt kap (zöngétlen *č – ɕ*, zöngés *ɟč – ʒ*). A beszermánra ez a kivétel nem áll, mivel a párok kemény tagjai a beszermánban nem használatosak (viszont a beszermánban – akárcsak az udmurtban – a lágypár affrikáták jelei után olyan betűk állnak, melyek máskor a kemény–lágypárok esetében kemények után szoktak).³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kötet létrehozta a beszermán helyesírást, még akkor is, ha ezt sem célként, sem eredményként nem deklarálja – sőt, úgy tűnik, nem is céljuk bármiféle kodifikáció. Ugyanakkor ha a jövőben bárki beszermán nyelvű kiadványt (újságot, tankönyvet, regényt stb.) akar kiadni, az egy az egyben követheti a szótár gyakorlatát (ha pedig eltér tőle, akkor az eltérés a szótár gyakorlatához lesz viszonyítható).

A szótár helyesírása alig tér el az udmurt helyesírástól. Mint említettük, az ábécéből (13. oldal) a *ü* és a *ɟč* hiányzik, mert nincs rá szükség. Szerepel viszont az *ɟ*, mely a nem szótagalkotó /u/, azaz a zöngés labioveláris approximáns (IPA /w/) jele. Az irodalmi udmurtban ez csak szókezdő /k/ után fordul elő, ott is kizárólag /a/ előtt, illetve a *куиһь* /kwij/ '3' szóban, és mint a példa mutatja, ugyanúgy *y*-val jelölik, mint a szótagalkotó /u/-t. A mutató alapján a /w/ disztribúciója a samardani beszermánban is erősen korlátozott, bár valamivel tágabb, mint az irodalmi nyelvben: a fent említett helyzeten kívül szókezdő pozícióban, /a/ előtt fordul még elő (vö. pl. Kelmakov 1998: 83–86, 291).

³ Félig-meddig az oroszban is hasonló a helyzet, mert a *ɕ* után *a* és *y*, nem pedig *я* és *ю* szokott állni, viszont a *e* és a *ě* (illetve az *и*) használatos, nem az *э* és *о* (illetve *ы*).

A másik, az udmurt helyesírásban nem használatos betű az θ , mely az /š/ jele. A korábbi szakirodalom (pl. Tyepljasina 1970) használta e jelet ennek a fonémának (ill. realizációnak) a jelölésére. Kelmakov (2004: 137) a jazvai komi ábécéskönyv (Paraskova 2013) ismertetésében kifogásolta, hogy a jazvai helyesírás e magánhangzó jelölésére ezt a betűt használja. Fő érve, hogy ezt a betűt az összes cirill ábécé, amelyben előfordul, kerekített magánhangzó jelölésére használja. Kelmakov javaslata szerint a legjobb lenne ezt a fonémát az ι betűvel jelölni, elsősorban azért, mert a permi irodalmi nyelvekben az ι -vel jelölt /i/-nek felel meg. Emellett Kelmakov arra is felhívja a figyelmet, hogy a hasonló hangot a mari és a tatár helyesírásban is az ι jelöli.

Bár Kelmakov érvei elméletben helytállóak, a gyakorlatban szólhatnak éppen az ellenkező döntés mellett is. A beszermán beszélők az ι betűt /i/ hangértékben ismerhetik az orosz és az udmurt irodalmi nyelvből (ahogy a jazvaiak is az oroszból, esetleg a komi irodalmi nyelvekből). Mivel az [š] ejtése feltehetően fontos része nyelvi identitásuknak, fontosnak érezhetik, hogy ezt másképp jelöljék, mint az irodalmi nyelvben neki megfelelő hangot. Az /šžə/ 'kevés' ejtése az /izit/-tel szemben identitásjelölő lehet (még akkor is, ha a beszermánnal szomszédos udmurt nyelvjárásokban is előfordul), éppen ezért nem lenne célszerű mindkettőt ι жыт-nek írni. Ez az érv persze erősebb az udmurt, mint a jazvai esetében, hiszen a jazvaiak sokkal kevésbé érintkeznek más komikkal. Viszont sem a beszermán, sem a jazvai esetében nem sokat nyomhat a latban, hogy az ι hasonló funkcióban használatos a mariban és a tatárban, hiszen ők ezeket a helyesírásokat nem ismerik (és ma már a beszermán–tatár kétnyelvűség is szórványos lehet, a beszermán–mari pedig legfeljebb egészen kivételes). Hasonlóképpen nincs jelentősége annak, hogy az θ a hantiban, a baskírban, a tatárban, a burjátban, a kalmükben, az udegében vagy az evenben kerekített magánhangzót jelöl, hiszen ezeket az írásokat a beszermánok és a jazvaiak megint csak nem ismerik, nem zavarhatja őket a különbség.

Kérdés, hogy milyen betű lehetne megfelelőbb az /š/ jelölésére.⁴ Nyugati szemmel kézenfekvőnek tűnhet az ϑ , de ez a cirillben általában

⁴ Elvben felmerülhetne a lehetőség, hogy a jelenleg használt cirill alapú udmurt nyelvjárási átírás alapján a υ jelölje ezt a fonémát. Mivel azonban az a jelenlegi (illetve az orosz és udmurt) ábécében keményjelnként szolgál, egyrészt a keményjel pótlására lenne szükség, másrészt a beszermán nyelvhasználóknak hozzá kellene szokniuk, hogy ez az egyébként speciális funkcióban használt

az /æ/-t jelöli, /ɔ̃/ értékben sehol nem fordul elő. Felmerülhet az *ɔ̃* használata: ez hasonló (bár elöl képzett) magánhangzó jelölésére szolgál a hegyi mari helyesírásban, és a két pontot előszeretettel használó udmurt helyesíráshoz is jól illeszkedik – ugyanakkor kérdéses, hogy célszerű-e a használata olyan helyen, ahol az *ɔ̃*-re nincs szükség (bár erről l. lejjebb). Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy bár az *ø* valóban nem a legkézenfekvőbb az /ɔ̃/ jelölésére, egyértelműen jobbat a cirill ábécé már bevett módosított betűi között aligha találunk. Hasonló a helyzet azzal kapcsolatban, hogy az *ø* jó helyen van-e az ábécében: az *ø* utáni helyét az alaki hasonlóság és a jelzett fonémák hangzásbeli hasonlósága is indokolja, ugyanakkor annak, aki hozzászólt az udmurt szótárak használatához, az ezt a betűt tartalmazó szavak szokatlan helyen lesznek.

Bár a beszermánban nincs /i/, az ábécében (13. oldal) mégis szerepel az *ɨ*. Valószínűleg zárójelben kellene szerepelnie, mint a *x*, *ɥ* és *ɯ* betűknek. A mutatóban csak egy szót találtam, amelyben előfordul: az *ɨш-ɨш* /iʃ-iʃ/ vacogást, didergést kifejező onomatopoetikus szó, mely az udmurtban széles körben használatos. Bár a szótár nem jelzi, hogy a beszermánok udmurt szónak tartanak, amennyiben valóban /i/-vel ejtik, nehéz elképzelni, hogy nem így van. Elvben felmerülhetne a sajtóhiba lehetősége is, de mivel nemcsak a címszóban, hanem a példamondatokban is következetesen *ɨ*, és nem *ø* szerepel, ezt nem tarthatjuk valószínűnek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy *A beszermán nyelvjárássterület szókincstára* a kutatók számára is hasznos, mégis inkább a nyelvhasználóknak szóló mű. Bár a cím többet ígér a valós tartalomnál – a *Тематический словарь шамарданского говора (бесермянского наречия)*, azaz *A (beszermán nyelvjárássterület) samardani (al)nyelvjárás(ának) tematikus szótára* vagy a *Тематический словарь бесермянского говора деревни Шамардан*, azaz a *Samardan beszermán (al)-nyelvjárásának tematikus szótára* sokkal pontosabban leírta volna a mű tartalmát –, figyelembe véve, hogy más beszermán változatok nincsenek ilyen alaposan feldolgozva, a gyakorlatban a legfontosabb beszermán szótárnak, sőt, *a* beszermán szótárnak tekinthető.

Mindenképpen említésre méltó, hogy a szótár egy olyan nagyszabású kollektív és hosszan tartó munka eredménye, mely igazán ritka az urallisztikában. Mint az a fentiekből kiderült, a szerzőknek számos nehéz

jel az *ø* helyesírásukban egy fonémát (hangot) jelöl. Mivel a beszermán helyesírás használata erősen korlátozott, illetve a jövőben is az lesz, indokolatlan lenne a nyelvhasználókat ilyen nehézség elé állítani.

döntést kellett meghozniuk, és bár érezhetjük úgy, hogy mi jó néhány esetben másképp döntöttünk volna, aligha találunk olyan döntést, mely egyértelműen hibáztatható.

További érdekesség, hogy maga a szótár csak egyik formája az eredmények bemutatásának. A beserman.ru oldalon ugyanis a szótár elektronikusan is megtalálható, sőt a cirill mellett kétféle, a hagyományos latin finnugrisztikai átíráshoz hasonlatos transzkripcióval is használható. Emellett kereshetünk a korpuszban is (tapasztalatunk szerint itt nem a szótárban szereplő mondatokat találjuk, bár lehetnek átfedések is). Megtaláljuk itt továbbá az „expedíciók” résztvevőinek adatait, illetve a projekthez kapcsolódó publikációk listáját (legtöbbjük le is tölthető). Ezek a lehetőségek kiegészítik a szótárat, és ellensúlyozzák (objektív vagy szubjektív) gyengeségeit is.

Reméljük, a munka folytatódik, és hamarosan kezünkben tarthatjuk az igék tematikus szótárát, illetve más kiadványokat is.

Irodalom

- Idriszov, Ruszlan Irekovics [Идрисова Руслан Ирекович] (2003), Тюркские заимствования разных периодов в бесермянском диалекте удмуртского языка. Дипломная работа. Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Филологический факультет, Отделение теоретической и прикладной лингвистики, Москва.
http://beserman.ru/publications/Idrisov_Thesis_2013.pdf
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (1998), Краткий курс удмуртской диалектологии. Удмуртский университет, Ижевск.
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (2003), Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка: учеб. пособие для педвузов. Ч. 1. Удмуртский университет, Ижевск.
- Kelmaĸov, V. K. [Кельмаков, В. К.] (2004), Опыт создания письменности для коми-язвинцев. *Linguistica Uralica* 40/2: 135–147.
- Paraškova, A. L. [Парашкова, А. Л.] (2003), Коми-язвинский букварь. Учебное издание. Пермское книжное издательство, Пермь.
- Турелĸасина, Т. И. [Тепляшина Т. И.] (1970), Язык бесермян. Наука, Москва.

FEJES LÁSZLÓ
Nyelvtudományi Intézet